Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти "Ўзбек ва хорижий тиллар" кафедраси доценти, Байманов Ҳабибулло Абдуллаевич

ТИЛ БИЛАН МАДАНИЯТНИНГ БОҒЛИҚЛИГИ (НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИ КОМПЛИМЕНТ КОНЦЕПТИ МИСОЛИДА)

Аннотация. Мазкур мақолада тил билан маданиятнинг боғлиқлиги немис ва ўзбеклардаги маданиятлараро мулоқот лисоний таркибидаги иборалар, мақоллар туркумига оид турғун сўз бирикмалари орқали қўлланилиши, лингвокультурологик, когнитив нуқтаи назаридан тушунтирилади.

Калит сўзлар: *комплимент-концепт, лингвомаданиятшунослик, социолингвистика, маданиятлараро мулоқот, прагматик хусусият, паралингвистика, когнитив тилшунослик, қиёсий-чоғиштирма метод, лексикография.*

Аннотация. В данной статье связь языка и культуры объясняется с точки зрения лингвокультурологического, когнитивного, использования выражений в языковой структуре межкультурной коммуникации на немецком и узбекском языках, использования регулярных выражений в серии статей.

Ключевые слова: комплимент-концепт, лингвокультурология, социолингвистика, межкультурная коммуникация, прагматические признаки, паралингвистика, когнитивная лингвистика, сравнительно-сопоставительный метод, лексикография.

Annotation. In this article, the connection between language and culture is explained in terms of linguala-culturlogical, cognitive, the use of expressions in the linguistic structure of intercultural communication in German and Uzbek, the use of regular expressions in series of articles.

Key words: compliment-concept, linguocultural studies, sociolinguistics, intercultural communication, pragmatic feature, paralinguistics, cognitive linguistics, comparative method, lexicography.

Тил – миллий бирликни таъминлаш, оммавий саводхонликни ошириш ва илм - фанни ривожлантиришга хизмат қилади. Тилни ўзи объект сифатида замонавий лингвистик тадқиқотларда бошқа фанлар ютуқларисиз тадқиқот олиб бориш тилшуносликнинг ўсиши ва ривожланишига ҳеч бир асос бўла олмайди. Бундай кемтикни тўлдиришда лингвомаданиятшунослик, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, психолингвистика, этнопсихолингвистика, прагмалингвистика каби соҳалар муҳим аҳамият касб етмоқда.

Шунингдек, тил билан маданият уйғунлашувида социолингвистика ҳам ўринлидир. Илмий манба ва рисолаларда тадқиқотчилар [1; 18 б.; 5; 27 б.; 7; 101 б.] социолингвистиканинг расман АҚШда шаклланган кўп эътироф этилса-да, ҳинд, япон, немис ва чех тилшуносликларида ҳам социолингвистик тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири, тилнинг маданиятда тутган ўрни, миллий тиллар ва давлат тили, тил сиёсатига доир қарашлар кенг кузатилади. Америка тилшуноси В. Библер фаол социолингвистик тадқиқотлар кўп тилли Ҳиндистонда ҳиндийни ягона давлат тилига айлантириш ғояси билан боғлиқ вақтлардаёқ бошланган фикрни илғор суради [2; 91 б.].

XX-асрнинг 80 йилларида ўзбек тилшунослигининг “Тилшуносликка кириш” қўлланмасида алоҳида тилнинг ижтимоий табиати, маданиятнинг тилга таъсири масаласига тўхталган бўлса ҳам тил ва маданият муаммолари Фитрат, Елбек, Боту сингари жадидларнинг асарларида ҳам тилга олинган.

Замонавий мамлакатлар, халқлар ва уларнинг маданиятларининг ўзаро боғлиқлиги тоборо ўсиб ривожланмоқда. Бу жараён дунёнинг барча мамлакатларининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий ҳаётининг турли соҳаларини қамраб олди. Бугунги кунда бошқа халқлар маданиятига ҳам, айрим минтақаларда ва умуман дунёда мавжуд бўлган ижтимоий муҳитга таъсир қилмайдиган этник жамоаларни топиш мумкин эмас.

Бу давлат институтлари, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий ҳаракатлар ва шахслар ўртасидаги маданий алмашинув ва тўғридан-тўғри алоқаларнинг тез ўсишида намоён бўлди.

Ҳар қандай маданиятлараро алоқаларнинг иштирокчисига айланиб, одамлар бошқа маданият вакиллари билан мулоқотда бўлиб, кўпинча бир - биридан сезиларли даражада фарқ қилиниши, бу эса алоқаларни қийинлаштиришни асослайди. Уларнинг асосий сабаби менталитетга хос хусусият ва дунёқарашдаги фарқларда, яъни икки жамият орасидаги халқларнинг муносабатидадир [5; 71 б.]. Бу муаммонинг ечими эса, одамлар бошқа маданиятларни ўз маданияти призмаси орқали идрок этишидадир. Маданият билан боғлиқ барча масалаларнинг долзарблиги ҳозирги вақтда юқори даражада долзарбликка эга. Маданиятларни ўрганишга қизиқишнинг ортиши турли миллатлар, тарих, фалсафа, филология диалоглар ва айниқса маданий тўқнашувлар мавзусидаги нашрлар оқими, маданий муаммоларни ўрганувчиларни бирлаштирувчи жамиятлардир.

Таъкидлаш ўринлики, маданиятлараро мулоқот ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, уни мақсадли – тадқиқот объекти сифатида ўрганиш самаралироқ бўлади. Маълумки, маданиятлараро алоқалар қадим замонларга бориб тақалади. Маданиятлараро мулоқотнинг кашшофи Александр Македонский, Чингизхон, Юлий Цезар, Кристофер Колумб ва бошқалар маданиятларнинг ўзаро таъсири, маданият ва тил ўртасидаги муносабатлар, шунингдек маданиятлараро мулоқотнинг мақбул шаклларини излаш муаммолари билан асосланади [3; 104 б.] ҳамда мунтазам равишда тадқиқотчилар орасида илмий муҳокамага тортиқ бўлиб келяпти. Маҳаллий фанда маданиятлараро мулоқотнинг биринчи муаммоларидан бири Москва давлат университетининг чет тиллари факултетида М.В. Ломоносов томонидан кўриб чиқила бошланган. Бошқа маданият вакиллари билан самарали мулоқот қилиш фақатгина чет тилини билиш билан етарли эмаслигини исботлади [6; 2603 р.]. Чет элликлар билан мулоқот қилиш амалиёти шуни кўрсатдики, ҳатто чет тилини чуқур билиш ҳам бу тилда сўзлашувчилар билан тушунмовчилик ва зиддиятлар юзага

келиши асосланди. Шунинг учун маданиятлараро мулоқотда амалий кўникмаларсиз бошқа маданият вакиллари билан муваффақиятли ва самарали алоқаларни ўрнатиш мумкин эмас.

Маданиятлараро мулоқот нуқтаи назаридан шубҳасиз қизиқиш уйғотадиган тил ва маданият ўртасидаги муносабатларга асосланиб, қуйидаги тадқиқот йўналишларини ажратиш мумкин:

- асосан амалий характерга эга бўлган тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини акс эттирувчи қимматли маълумот манбаи бўлган лингвистик ва минтақашунослик;

- этнолингвистика - тилшуносликнинг этнос билан алоқаси жиҳатидан ўрганадиган ва социолингвистика билан чамбарчас боғлиқ бўлган бўлими. Айтиш ўринлики, этнолингвистика таърифи тўғрисида таниқли олим Н. Толстойнинг "Халқ маданияти, психологияси ва мифологик ғояларининг тилдаги аксини эмас, балки кўпини ҳам ҳисобга олиш керак, тилнинг конструктив роли ва унинг халқ маданияти, халқ психологияси ва халқ санъатининг шаклланиши ва фаолиятига таъсири қанчалик катта бўлса, унинг кўрсаткич даражаси ҳам салмоқлигина бўлади" деган фикри нақадар қимматлидир;

- лингвокултурология – тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар муаммолар, дунёнинг лингвистик расмини шакллантириш билан шуғулланадиган фан. В.Н. Телианинг “....маданий тилшуносликни этнолингвистиканинг синхрони ўзаро таъсирида тил ва маданиятнинг мослигини ўрганиш ва таърифлашга бағишланган қисми сифатида белгилайди. Маданий тилшунослик объекти иккита фундаментал фаннинг чорраҳасида – тилшунослик ва маданият уйғунлашувида ўрганилади” деган эди [5; 112 б.].

Фикримизни далиллаш учун немис ва ўзбек халқ оғзаки ижодид: хос иборалар, мақоллар ҳақли равишда халқ донолиги, яъни тилда сақланадиган ва авлоддан -авлодга ўтадиган халқ маданияти тажрибаси деб ҳисобланади.
Кўпчиликдан фарқли ўлароқ, ўз аҳамиятини йўқотмаган, яшайдиган, ишлатилган немис-ўзбек мақоллари-иборалари: Мақоллар: *1. Auf den Sack*

schlägt man, den Esel meint man.- Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit; 2. Beim Geld hört die Freundschaft auf.-Пул болани отадан айиради; 3. Allen muss man nicht gefallen – Ҳаммага ҳам бирдек ёқиб бўлмайди (имконсиз); 5. Alte Freunde und alter Wein sind am besten.- Либоснинг янгиси, дўстнинг эскиси яхшидир.

1. In Abrahams Schoß sitzen (wie im Paradies leben) – худди жаннатда яшаш; 2. Hinz und Kunz (alle möglichen, x-beliebigen Leute) – турфа хил одамлар; 3. über den großen Onkel gehen (mit einwärts gerichteten Füßen gehen) – ичкарига кирмоқ; 4. der verlorene Sohn (1. eine große Enttäuschung) – катта умидсизликка/тушкинликка тушмоқ (2. j-d. von dem man lange keine Nachricht hatte, den man lange nicht gesehen hat) – дом-дараксиз кетган/йўқолган шахс.

Эътибор қаратилса, халқ оғзаки ижодидан турғун бирикмага/ қотма шаклга эга бўлган фразеологик-иборалар ҳамда мақоллар сўзма-сўз таржима қилнмасдан, уларнинг луғавий мазмуни аниқлангач, уларнинг эквивалент/муқобил формасидан фойдаланилади. Бундай ҳодиса шубҳасиз, нафақат немис-ўзбек тиллари маданиятида, балки турли ижтимоий-тарихий қатламларда, дунё халқларининг маданиятлар орасида ҳам ўз аксини топади.

Шунингдек, афсоналар норасмий мулоқот усули сифатида маданиятлараро мулоқотни амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин, чунки айнан маълум бир этник гуруҳ маданияти ҳақида бебаҳо маълумотларни ўз ичига олган ва унинг мавжудлиги ҳақидаги ўзига хос тасаввурни яратишга ёрдам берадиган мифология [4; 19 б.]. Маданиятлараро мулоқот гуманитар фанларнинг кўплаб тармоқлари томонидан ўрганилаётган мураккаб ҳодиса сифатида қаралади. Бундан ташқари, мақолада алоҳида тадқиқот йўналишида маданиятлараро мулоқотнинг шаклланиш тарихи кўрсатилади.

Хулоса қилиб айтганда, ўрганилаётган тил воситалари идиоматик, турғун сўз бирикмалари таркибида қўлланганда тилнинг тарихий-маданий ривожланиши ва ўзига хослигига кўра бир-биридан ноэквивалентлиги билан ёрқин фарқланади. Немис ва ўзбеклардаги маданиятлараро мулоқот лисоний таркибида хос иборалар, мақоллар туркумига оид турғун сўз бирикмаларнинг қўлланилиши, когнитив

грамматика нуқтаи назаридан тушунтирилганда, адресант ўзининг фикрини адресат олувчига грамматик, лексик жиҳатдан тўғри, маъновий-мантиқий жиҳатдан эса аниқ ва батафсил етказиб бериш учун нафақат содда тил воситалари, балки энг мураккаб шакл ва концептларни ҳам унумли қўллаши кузатилди.

Фойдаланилган адабиёт:

1. Абсалямов М.Б. Қадимги Сибир афсоналари / Краснояр. давлат қишлоқ хўжалиги ун-т. - Красноярск, 2004 .-- 304 б.

2. Библер В.С. Маданият мантиғи ёқасида. Танланган иншолар китоби. - М.: Россия феноменологик жамияти, 1997.- 440 б.

3. Гриненко Г.В. Муқаддас матнлар ва муқаддас мулоқот. - М., 2000.- 445 б.

4. Дмитриев А.В., Макарова И.В. Норасмий мулоқот: назария ва амалиёт бўйича иншолар. - М.: Замонавий гуманитар академия, 2003. - 167б.

5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантические, прагматические и лингвокультурные аспекты. – М:, Языки русской культуры, 1996. – С. 284.

6. Baymanov Habibulla, Avazbek Avlakulov, Saodat Sattorova, Feruza Rozikova, Maftuna Muminova. Compliment-concept and discourse features of qualitative lexemes of human nature (on the example of German and Uzbek languages)// Scopus//Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 4, 2021, Pages. 2598 – 2605 Received 05 March 2021; Accepted 01 April 2021.-P. 2598-2605.

7. Glushak, Vasily Kognitive Grundlagen der Adjektive im Russischen, Deutschen und Litauischen [VerfasserIn] – München, 2002/2017. - S. 123-134.